

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.01

О. В. Волинський,
адвокат, м. Київ

СУТНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ПРИНЦИПУ

Стаття присвячена аналізу такого правового феномена, як кримінально-правові принципи. Розглядається зв'язок кримінального права та кримінальної політики. Досліджується генезис кримінально-правових принципів в різні історичні етапи розвитку суспільства та держави.

Ключові слова: принципи права, кримінальне право, кримінально-правова політика, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми та її актуальність.

Сутність такого феномена, як правові принципи, не може бути розглянуто лише на основі його зовнішніх проявів, в даному випадку нормативно-правових приписів. По-перше, формальне вираження правових принципів детермінує цей феномен; по-друге, є самою стійкою характеристикою правового припису, яку, на відміну від формального виразу, не можна змінити шляхом внесення змін та доповнень до нормативних актів; по-третє, його неможливо встановити шляхом безпосереднього сприйняття.

Сутність – це головне у будь-якому феномені, це те, що виражає у концентрованому вигляді поняття феномену, його зміст, ознаки, призначення, критерії відмежування від інших феноменів.

Аналіз досліджень і публікацій. Намагаючись розглянути дану проблематику, не використовуючи гіпотетико-дедуктивного методу, окремі вчені робили спроби визначити, що все-таки відображає принцип у системі права, його функціональне призначення та вплив на інші компоненти правової системи. Хоча, наприклад, ми не можемо погодитися із позицією О. В. Смирнова, який, досліджуючи цю проблематику, в одному випадку вважає, що принцип права відображає внутрішню сторону конкретних норм і всієї системи права в цілому, в іншому – сутність права, і в третьому випадку – загальні закономірності і зв'язки, які узгоджують норми права між собою [1, с. 35-40].

На думку А. М. Колодія, принципам права належить основна роль у формуванні правової системи держави. Цей автор визначає принципи як вихідні ідеї існування права, які виражають найбільш важливі закономірності певного типу держави і права [2, с. 27]. Аналізуючи дефініцію принципів права, А. А. Швачка пише, що таке

теоретичне осмислення місця і ролі принципів права зводиться до визнання за ними властивостей робочого механізму, за допомогою якого визначаються межі можливої і належної поведінки учасників правових відносин, тобто визнання за принципами ролі джерела правових норм [3, с. 142].

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, визнання за принципами ролі джерела правових норм є перебільшенням їх ролі і змісту, особливо, що стосується національної правової традиції і правової системи. Погодитися можна лише із тим, що між правовими принципами і, зокрема, кримінально-правовими принципами, існує тісний зв'язок. І це не просто зв'язок, а таке співвідношення понять «принцип» – «правова норма», в якій першочергова роль відводиться принципу. Прикладом цього твердження є ситуація, коли смертна кара була визнана в Україні неконституційною, на думку Конституційного Суду України, адже застосування ст. 24 КК України 1960 р. не відповідало загальному (європейському) принципу гуманізму. Іншим прикладом визнання такою, що суперечить нормам Конституції України, а, отже, і конституційним принципам, є ч. 1 ст. 69 КК України в частині, що унеможлилювала призначення особам, які вчинили злочин невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом [4]. В даному випадку ця ситуація свідчить про те, що в КК України необхідно сформулювати загальні принципи кримінального права і сформулювати у відповідних статтях сутність цих принципів. Тоді й будуть підстави стверджувати, що норми кримінального права відповідають кримінально-правовим принципам. Це дасть змогу уникнути певного маніпулювання як кримінальним правом, його нормами, так і конституційними принципами. Адже відомо, що покарання, які призна-

чаються за вчинення злочинів невеликої тяжкості, є не суворими, призначати за вчинення таких злочинів більш м'яких покарань або призначати покарання нижче нижчої межі недоцільно. Це буде повністю нівелювати інститут покарання і його значення в подібних ситуаціях. На нашу думку, положення, яке існувало в КК України щодо цієї ситуації, аж ніяк не порушувало принципу справедливості при призначенні покарання.

Недолік зазначеної позиції полягає ще і в тому, що суть принципу зводиться до чисто логічного поняття, що не відповідає набагато важливішій ролі і місцю принципу у правовій системі. Якщо ми будемо розглядати принципи права через поняття, зв'язки, то їх кількість може бути надмірно розширена і це зробить неможливим конкретну їх дефініцію та систематизацію.

Використання терміну «зв'язки» в даному випадку не несе того наукового навантаження, яке має бути притаманне сутності принципу права. Все право є системою, всі його елементи, компоненти знаходяться у певних зв'язках між собою, тому логічні зв'язки можна знаходити у найдрібніших елементах цього системного феномена. Наприклад, у складі злочину існує не лише причинний зв'язок між діянням і наслідками, зв'язки пов'язують всі компоненти складу злочину між собою і впливають на побудову диспозицій статей та, відповідно, на кваліфікацію.

Ми повністю приєднуємося до позиції М. І. Козюбри, який пише, що принципи права не можуть бути визначені лише шляхом логічно-формального аналізу норм, що містяться у законодавстві, конструювання на цій основі загальних принципів законодавства і наступної їх дедукції. Це є не що інше, як ілюзія. Ніякий логічний зміст законодавства не може дати більше того, що в ньому закладене [5, с. 189].

Однак сутність права єдина і незмінна, вона не залежить від того, про яку правову систему йдеться мова. Різні підходи до розуміння сутності права (класовий, загальносоціальний тощо) можливі в залежності від того періоду, від того проміжку часу, в якому вивчається існуюча правова система.

Принципи права різняться і змінюються залежно від історичного періоду, від держави, від правової системи. На нашу думку, доцільно висловити певні зауваження та сумніви щодо істинності такого підходу, адже вищевказана позиція означає, що право має непостійну сутність як будь-яка ідея, і його сутність змінюється і не є сталим феноменом, або право завжди має однаковий набір принципів, що, безумовно, є невір-

ним твердженням. У зв'язку із цим вважаємо, що припущення щодо того, що принципи права відбивають його сутність, не відповідає законами логічного мислення.

Окремі автори дають дуже широку дефініцію принципів права, але все ж пов'язують правовий принцип із його формальним виразом – правовою нормою. Так, професор Оксфордського університету Р. Дворкін пише, що принцип права – це норма, якої слід дотримуватися не тому, що вона наблизить чи гарантує виникнення бажаної економічної, політичної чи соціальної ситуації, а тому, що вона є вимогою справедливості, чесності чи якогось іншого морального критерію [6, с. 47]. Але моральні норми залежать від історичної обстановки, моральні норми існують в певний час у певному суспільстві. Залежність правових принципів від моральних норм, в першу чергу, означає, що вони постійно змінюються із переходом держави і суспільства із однієї історичної ситуації в іншу.

Не викликає заперечення той факт, що правові принципи певним чином відбивають моральні засади того чи іншого суспільства. Це є безспірним і очевидним, адже йдеться про систему, яка включає в себе соціальні норми, до яких традиційно відносяться і мораль, і право. Тобто етика, мораль, право в своїх нормах вирішує одну і ту ж проблему – про справедливу оцінку людської поведінки, але робить це різними методами і тому сутність етичних, моральних і правових норм, очевидно, різна.

Якщо порівняти загальні кримінально-правові принципи, тобто принципи, які лежать в основі всього кримінального права (законності, повноти закону, гуманізму тощо), і принципи, які мають, так би мовити, прикладний характер (наприклад, принципи призначення покарання, принципи кваліфікації тощо), то в цій другій частині принципів моральний компонент є не настільки очевидним, як у першій групі кримінально-правових принципів.

Але це зовсім не означає, що сутність принципів зникає і її замінює якимось іншим явищем. Ми стоїмо на позиції, що сутність кримінально-правового принципу є незмінною. Натомість слід вказати, що в історичному плані в основу принципів кримінального права не завжди ставилися моральні ідеї. Наприклад, у післяреволюційний період поняття моралі було настільки збочене, що можна сказати, що в основу кримінально-правових принципів були покладені політичні, а не моральні ідеї, саме тому система соціалістичного права в окремих випадках могла бути на-

звана аморальною, особливо в перші десятиріччя після жовтневого перевороту.

Справедливість, характер, підстави і обсяг застосування державного примусу й інших заходів впливу, необхідних і достатніх для реалізації функцій права і завдання правового регулювання є критеріями для відбору ідей, що впливають із соціально-економічної сутності соціалізму і визначають організацію правового регулювання відповідно до принципу права

Відсутність в КК України норм, що закріплюють принципи кримінального права свідчать, очевидно, про відсутність стабільності у кримінальній політиці нашої держави, що негативно впливає на суспільну правосвідомість. Ще одним негативним наслідком відсутності нормативно закріплених принципів в КК України 2001 р. є його нестабільність як нормативного акта.

Зокрема, В. Д. Швець, аналізуючи практику внесення змін і доповнень, вказує, що законотворча діяльність в Україні сьогодні характеризується безсистемністю, відсутністю достатньої і належної наукової експертизи законопроектів. Шляхи до вирішення цієї проблеми В. Д. Швець бачить у доцільності доповнення КК розділом про внесення змін і доповнень до нього, де концентрувалися б загальні вимоги до законопроектів з приводу змін у кримінальному законодавстві. Іншим шляхом вирішення цієї проблеми може бути ухвалення окремого закону «Про порядок внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України» [7, с. 35-40].

Ми цілком погоджуємося із цим автором. На нашу думку, мова може йти про вироблення і закріплення в окремому Законі основних принципів законотворчої діяльності щодо такої галузі права, як кримінальне право. Закони, що приймаються, не повинні суперечити вже існуючим кримінально-правовим нормам, не повинні порушувати правову традицію і доктрину, повинні бути чіткими, лаконічними, зрозумілими тощо. Безумовно, це не кримінально-правові принципи, але всі нові кримінальні закони, що приймаються, повинні відповідати вже раніше сформульованим і закріпленим в КК України кримінально-правовим принципам. Тоді і КК України, не зважаючи на необхідні зміни, буде являти собою єдиний кодифікований нормативний акт, який не міститиме суперечливих моментів.

Як пише В. Я. Тацій, правотворчій діяльності останніх років властивий безсистемний, а іноді навіть хаотичний характер, а законопроекти, що виносяться на розгляд, не завжди проходять належну наукову експертизу. Все це знижує ефек-

тивність запобіжної функції кримінального закону, негативно позначається на правозастосовній діяльності й призводить до нігілістичного ставлення громадян до вимог закону [8, с. 29-34].

Таким чином, слід дійти висновку, що, порушуючи стабільність принципів положень кримінального права, законодавець своєю невпорядкованою діяльністю порушує стабільність самого кримінального законодавства. На нашу думку, принципи кримінального законодавства як основні правила, якими має керуватися законодавчий орган при внесенні змін і доповнень до КК України, також мають базуватися на кримінально-правових принципах.

Такий «кримінально-політичний» підхід до розуміння кримінально-правових принципів дозволяє пояснити їх історичний генезис. Зміна кримінальної політики тягне і зміну кола кримінально-правових принципів. В кримінальній політиці задіяна велика кількість суб'єктів, що не робить її ідеальною чи, хоча б, близькою до бездоганної.

Про те, що кримінально-правова політика тісно пов'язана із кримінальним законодавством, а, отже, має бути зумовлена кримінально-правовими принципами, пише більшість вітчизняних авторів. Визначаючи шість рівнів кримінально-правової політики в Україні, П. Л. Фріс виділяє серед них і законодавчий – пов'язаний із діяльністю щодо розроблення та прийняття кримінально-правових актів та директивних (підзаконних) документів, що визначають застосування кримінально-правових норм та інститутів [9].

Все це дає підстави для висновку, що принципи кримінально-правової політики (принаймні, у її законодавчому прояві) та кримінального законодавства і права (кримінально-правові принципи) мають бути єдиними. Лише єдність цих принципів може забезпечити стабільність та ефективність цих двох феноменів.

Таким чином, сутністю кримінально-правового принципу слід, на нашу думку, вважати програмну вимогу, що направляє кримінально-правову політику, яку прагне донести її суб'єкт до всіх членів суспільства.

Необхідно зупинитися на питанні щодо співвідношення кримінального законодавства і кримінальної політики, щоб визначити, що в даному випадку є основним феноменом або визначальним, а що другочерговим або керованим.

На думку Л. М. Демидової, слід вважати науковим досягненням громадське визнання кримінально-правової політики як системоутворюючої складової державної політики у сфері боротьби зі

злочинністю і такої, що визначає напрями розвитку кримінального законодавства [10, с. 145]. Отже, ця авторка вважає, що саме кримінально-правова політика визначає сутність кримінально-правових приписів.

На те, що загальносоціальні ідеї, які визначають сутність кримінально-правової політики, зумовлюють розвиток і реформування кримінального законодавства звертає увагу і В. Я. Тацій. Він, зокрема, вказує, що ціла низка положень КК України 2001 р. стала наочним втіленням ідеї гуманізації кримінальної відповідальності. КК України 2001 р. порівняно з КК України 1960 р. є більш гуманним, особливо, з огляду на інститут покарання, на кількість заохочувальних норм в Особливій частині КК України 2001 р., на масштабну декриміналізацію. Слід згадати також і Закон України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» [11], яким були внесені зміни та доповнення у понад 90 статей КК. В той же час В. Я. Тацій наголошує на необхідності стабільності принципів положень кримінального права і кримінального законодавства. На його думку, кримінальне законодавство повинне ефективніше реагувати на ті зміни, які відбуваються в політичних, соціально-економічних умовах життя суспільства і держави, адекватно відповідати на будь-які нові суспільно небезпечні виклики з боку злочинного середовища. Тому виважене і розумне сполучення стабільності і динамічності норм закону про кримінальну відповідальність здатне забезпечити високу ефективність його приписів [8, с. 29-34].

Ми вважаємо, що кримінально-правова політика має розвиватися на основі тих же принципів, що і кримінальне право, бо кримінальне право, його норми є інструментом, за допомогою якого держава здійснює одну із своїх основних функцій – боротьбу із злочинністю.

За останній час багато змін було внесено в Загальну частину КК України. Безумовно, норми Особливої частини КК теж зазнали змін і доповнень, але це не так серйозно вплинуло на уявлення про доктринальні положення кримінального права. Ті ж зміни, які були внесені в Загальну частину, змушують нас практично повністю переглянути традиційні інститути та доктринальні підходи в науці кримінального права.

Наприклад, з прийняттям нового КПК був прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу

України», який вніс суттєві зміни і в ст. 75 КК України «Звільнення від відбування покарання з випробуванням» [12].

Зараз в Україні передбачена норма про угоду про примирення. Тепер можна домовитися з правосуддям, уклавши таку угоду або угоду про визнання провини. У такій угоді обумовлюється покарання у вигляді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на строк не більше п'яти років, а також питання звільнення від відбування покарання з випробуванням. Можливо, це і спростить певні процесуальні процедури, наблизить національне законодавство до західних зразків, зробить його більш гнучким для правопорушників. Але, на нашу думку, це буде суперечити духу кримінального закону, його основним принципам і національній правовій традиції. Очевидно, законодавець знаходить в цьому прояв гуманізму, чого не можна сказати про штрафи.

Вважається, що більшість змін вносяться до КК з метою його гуманізації. Наприклад, у 2008 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексу України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» [11].

І дійсно, багато злочинів, які раніше вважалися особливо тяжкими, перейшли в розряд тяжких або середньої тяжкості. В окремих випадках це було зовсім не виправдано (наприклад, ч. 3 ст. 286 «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортним засобом», якщо це діяння спричинило загибель кількох осіб).

На тлі такого гуманізму дуже дивно виглядає сьогодні ст. 53 КК України «Штраф», особливо в частині заміни штрафу позбавленням волі. Якщо особа не може виплатити штраф у розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і цей штраф призначений як основне покарання, і немає підстав для його розстрочки, то суд замінює несплачену суму штрафу позбавленням волі. У статті встановлена і шкала розрахунку – один день позбавлення волі відповідає восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Максимальний позбавлення волі за несплачений штраф сягає 12 років. На нашу думку, це положення виглядає просто аморальним.

Висновки. Як висновок слід визнати, що зміни, які вносяться сьогодні в КК України, в більшості випадків викликані не потребами суспільства, а політичними амбіціями, засновані не на наукових підходах, а вносяться хаотично і безси-

темно, що призводить, по суті, до руйнування основних теоретичних конструкцій в науці кримінального права. Прірва між наукою і законодавством поглиблюється, а це, у свою чергу, не сприяє формуванню стабільної політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Література

1. Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права / О. В. Смирнов. – М.: Юрид. лит., 1977. – 216 с.
2. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
3. Швачка А. А. Общие принципы права как источник права романо-германской правовой семьи / А. А. Швачка // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1-2. – С. 141-143.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 151-рп від 2 листопада 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>
5. Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание / Н. И. Козюбра. – К.: Наук. думка, 1979. – 208 с.
6. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Роналд Дворкін; пер. А. Фролкіна. – К.: Основи, 2000. – 520 с.
7. Швець В. Д. Практика внесення змін і доповнень до КК України: здобутки і прорахунки / В. Д. Швець // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р., Харків / редкол. В. Я. Тацій (гол. ред.), В. І. Борисов (заст. гол. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 35-40.
8. Тацій В. Я. Десять років чинності Кримінального кодексу України: здобутки та шляхи вдосконалення // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р., Харків / редкол.: В. Я. Тацій (гол. ред.), В. І. Борисов (заст. гол. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 29-34.
9. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К.: АТІКА, 2005. – 332 с.
10. Демидова Л. Н. Уголовно-правовая политика и уголовное законодательство / Л. Н. Демидова // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012, Харків / (редкол.: В. Я. Тацій (гол. ред.), В. І. Борисов (заст. гол. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 148-152.
11. Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15 квітня 2008 р. № 270-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 24. – Ст. 236.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4652- VI // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 20-21. – Ст. 712.

О. В. Волинский

Сущность уголовного-правового принципа

Статья посвящена анализу такого правового феномена, как уголовное-правовые принципы. Рассматривается связь уголовного права и уголовной политики. Исследуется генезис уголовно-правовых принципов в разные исторические этапы развития общества и государства.

Ключевые слова: принципы права, уголовное право, уголовно-правовая политика, уголовное законодательство.

O. Wolinsky

The essence of the principle of criminal law

This article analyzes such legal phenomenon as criminal law principles. The author considers the connection of criminal law and criminal policy. The genesis of criminal law principles in different historical stages of development of society and the state is explored.

Key words: principles of law, criminal law, criminal policy, criminal legislation.